

David KAMHI

SARAJEVSKI SEFARDI

Dolazak, život i njihove veze sa Židovima na istočnoj jadranskoj obali u 17. stoljeću*

Sažetak

Autor u svom radu obrađuje pitanje dolaska Židova na Balkan, napose dolaska Židova Sefarda u Sarajevo u drugoj polovici 16. stoljeća, te govori o njihovom jeziku i uključivanju u život u novoj sredini. Kao i drugdje, u Sarajevu su se Židovi vrlo brzo počeli baviti raznim zanatima i trgovinom, čime su doprinijeli razvitku gospodarstva u cjelini. Usprkos ondašnjim komunikacijskim preprekama i teškoćama, veze s brojnim židovskim obiteljima nastanjenim u trgovačkim i lučkim središtima na Jadranu, kako je razvidno iz izlaganja, povoljno su utjecale na afirmaciju i uspješnost snalažljivih i spretnih sarajevskih Židova u bavljanju trgovačkim poslovima i izvan granica Otomanskog carstva.

I. Židovi u Sarajevu

Poznato je da su Židovi živjeli u Sarajevu i prije dolaska Sefarada. To su bili Ramanioti, a vjerojatno i drugi Židovi. Dokaz za to je i relativno često prezime Romano. Sefardi su dosta brzo kolonizirali, bolje rečeno sefardizirali, ove zatečene Židove. Vrlo je teško navesti godinu dolaska Romaniota u Sarajevo, ali se ona vjerojatno podudara ili malo razlikuje od godine dolaska Židova na Balkan. Točan datum dolaska Sefarada u Sarajevo ne postoji. Referencijalni se autori za ovo područje sefardike razilaze za 15-20 godina. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, u jednom rukopisu godina dolaska Sefarada je 958. po Hidžretu ili 1551. Hadim Ali-Bey, tadašnji državni namjesnik je autor toga podatka. Prema njegovu mišljenju tada je u Sarajevu živjelo oko 40 do 50 Židova koji su se bavili najviše

* Predavanje održano na međureligijskom kolokviju „Katolici i Židovi“ 21. studenoga 1998. na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji, a naknadno dostavljeno za objavljivanje.

trgovinom i nisu živjeli u stalnoj naseobini (vjerojatno su dolazili i odlazili). Nadrabin dr. Moris Levi, pisac referencijalnog dijela o Židovima u Bosni („Die Sepharadim in Bosnien“, Sarajevo 1911.) za godinu dolaska uzima 973. po Hidžretu ili 1565. Ovu je godinu dr. Levi pronašao u dva sidžila u istoj biblioteci. Tada je u Sarajevu živjelo oko 20 obitelji, i to stalno. Taj datum uzet je i zbog toga što je upravo tada počela funkcionirati i Židovska općina. Ostale godine dolaska koje su navodili drugi autori u enciklopedijama nisu točne. Dr. Glück u knjizi „Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild“ tvrdi da su Sefardi došli 1604. god., a M. Franco u „Jews Encyclopädia“ za godinu dolaska navodi 1575. i to zaslugom Don Josefa Nassi i Donje Gracie čiji je nećak. Formalno je 1565. godina uzeta za godinu dolaska Sefarada u Sarajevo.

Sefardi su u Sarajevo došli iz različitih gradova i pokrajina Otomanske imperije, uglavnom iz Carigrada, Soluna, Skoplja te manjih gradova u sadašnjoj Makedoniji, kao Monastir (Bitolj), ili iz Bugarske: Sofija, Ruščuk itd. Po predaji, obitelj Salom je došla iz Ušćupa, Uskūba (Skoplja), Ovadije i Alevi su došli iz Monastira (Bitolja). Preko Samokova su došle Samokovlije (ranije vjerojatno Levi), a Pinto i Kajoni su došli preko Ruščuka, dok su Kamhi i neki od Levija došli preko Albanije (vjerojatno Valona).

Svi su oni formirali više grupa i podijelili se prema Iberijskoj provenijenciji i odgovarajućim sinagogama. Teorije po kojima su Sefardi došli u Sarajevo, politički i ekonomski centar bosanskog pašaluka, iz Dubrovnika ili državnica Italije, djelomično su točne, ali ne u potpunosti. Dubrovnik, kao ni luke Split, Šibenik ili Zadar nisu pripadale Otomanskoj imperiji. Prognanici iz Španjolske su brodovima, koje je po njih poslao turski sultan Bajazit II., mogli doći u Carigrad i Solun i druge luke koje su bile u sklopu Otomanske imperije, a nalaze se južno od spomenutih luka.

Doseljenici iz spomenutih luka polako dolaze u unutrašnjost Balkana, pa i u Sarajevo, koristeći postojeće karavanske puteve iz Soluna preko Jedrena, Sofije, Niša, Beograda, Monastira, Novog Pazara, Višegrada. Od Sarajeva vode putevi prema Dubrovniku, Splitu, Zadru i Šibeniku. Jasno je da je Sarajevo jedan od najvećih tranzitnih centara u ovom dijelu Otomanske imperije. Sarajevno je i velika raskrsnica puteva. Put prema Dubrovniku prolazi i kroz Hercegovinu, a prema Splitu i u druge luke, preko Travnika, Jajca ili Bosanskog Broda.

Sefardi su se našli u pravo vrijeme i na pravom mjestu te su se sjajno uklopili u postojeće gospodarske i trgovačke poslove. Ako uzmemo u obzir sve naprijed izloženo, slobodno možemo tvrditi da

je pravac naseljavanja Sefarda na Blakan išao više od Istoka prema Zapadu, a manje u obrnutom pravcu. Iz ovoga proizlazi da su razni podaci o dolasku Sefarda u Sarajevo logični, kako oni iz 1551. tako i oni iz 1565. god. Period od oko 15 godina privikavanja na novu sredinu je bio dovoljan da se od povremenih putnika namjernika formira stalna sefardska zajednica u Sarajevu.

U prvo vrijeme po dolasku, Sefardi su stanovali po brojnim sarajevskim mahalama. Interesantna je tvrdnja Shawa u „Jews of the Ottoman empire“, str. 53 da su Židovi kao nagradu za pomoć Otomanskoj državi 1577. god. mogli osnovati svoju gradsku četvrt (vjerojatno židovsku mahalalu).

Pouzdan je pak podatak da je Sijavuš-paša zvani Atik, kasnije veliki vezir, naredio 1580. (1581.) da se izgradi han „ćifuthana“ sa 46 do 50 soba, za uglavnom siromašne Židove. Ovaj se han zove u narodu „Sijavuš-pašina दौरا“, a Sefardi ga zovu „kurtižo“ ili „kurtižu“. Han se nalzi u tadašnjem strogom centru, udaljen svega 50 metara od najljepše i najveće sarajevske džamije „Begove džamije“.

Za stanovanje su stanari plaćali najamninu (mukata). Postoji više hipoteza o nastanku ovoga hana, kojega su neki autori uporno htjeli proglasiti getom. To ni po kojoj osnovi nije istina. Vjerojatno su Židovi, kojih je u to vrijeme u Sarajevu bilo dosta, tražili da im se podigne naseobina, ili će se u protivnom iseliti u Dubrovnik, što su poslije neki i uradili. Ovi se Židovi privremeno naseljavaju u Dubrovniku, ali ipak vrše ogroman utjecaj na trgovačke i druge veze Sarajeva i Dubrovnika i obrnuto. Neki od ovih su ostali u Dubrovniku, a neki su se vratili u Sarajevo nakon izgradnje hana. Postoje i drugačija mišljenja po kojima su Židovi iz Dubrovnika došli u Mostar i Sarajevo zbog trgovine. Trgovački putevi su vodili, po tim hipotezama, od mora u unutrašnjost, a tek kasnije obrnuto. Dokazi za ove hipoteze su usporedbe imena i prezimena dubrovačkih Židova sa sarajevskim, ali ne sredinom 16. stoljeća nego 1626. god. kad je bio poznati dubrovački proces protiv Židova. Tada se u Dubrovniku susreće samo mali dio prezimena istih kao u Sarajevu što se može tumačiti ranijim odlaskom Židova iz Dubrovnika u Sarajevo. Ne slažem se s ovom teorijom, ali mislim da je moguća iz razloga što su u oba pravca postojale stalne migracije Židova.

O broju Židova u Sarajevu sredinom 17. stoljeća postoje također razna mišljenja i teorije koje variraju broj Židova od nekoliko desetina do nekoliko stotina. Iz džizi deftera koji je nedavno pronađen u Arhivu Predsjedništva vlade u Carigradu, a koji se odnosi na sarajevski kadiluk, iz 1690./91. god. jasno se vidi da je obveznika koji su dužni plaćati džiziji - harač, među Židovima bilo 68 glava obitelji.

Sam sam pogledao taj defter u Orijentalnom Institutu u Sarajevu i ustanovio sljedeće. Sarajevski kadiluk je obuhvaćao sljedeća mjesta: Sarajevo, Visoko, Fojnicu, Kreševo, Prozor i dio Konjica. Od 68 glava obitelji bilo je u prvoj kategoriji 8 obveznika, u drugoj kategoriji 9 i u trećoj kategoriji 51 obveznik. Prva kategorija je plaćala četiri dukata godišnje, džizija druge kategorije bila je dva dukata, a treće jedan dukat. Kao što se vidi, najviše obveznika bilo je u trećoj kategoriji što dokazuje da Židovi u Sarajevu većinom nisu bili bogati kao što tvrde neki autori. Ako ovaj broj (68) pomnožimo s pet ili šest članova domaćinstva, dobit ćemo broj od 340 do 380 duša što nije idealno točno jer je taj broj mogao varirati za plus/minus 15 ili 20 ljudi. Ovo nisu bili svi Židovi u Sarajevu. Bilo ih je naravno i više. U ovom defteru postoji jedan kuriozum, a to je da su svi obveznici bili detaljno opisani i većina ih je bila plava i dosta visoka što je u suprotnosti s općim mišljenjem da su Sefardi - Španjolci crni i pretežno niskog rasta.

Već koncem 17. stoljeća pronio se glas o Nehemiji - „Hiji“ Hajonu i sarajevskoj Židovskoj općini po cijelom židovskom svijetu. Ovaj kabalist je rođen u Sarajevu 1650. god. Svoju kabalističku kao i teozovsku misao (smatra se jednim od vodećih teozofa), zastupao je u Amsterdamu, Hamburgu, Berlinu, Beču i Pragu itd. Njegov protivnik i oponent bio je amsterdamski glavni rabin Cevi Aškenazi - sarajevski haham Cevi (koji je služio u Sarajevu) i koji je otišao u tijeku opsade Sarajeva 1697. god. u Amsterdam. Prilikom te opsade, kojom je zapovijedao Eugen Savojski, otišlo je ili odvedeno u ropstvo mnogo Sefarada. Židovi su u toj opsadi vrlo stradali usljed ogromnog devastiranja grada i mnogih požara. Bili su imovinski vrlo uništeni i izgubili su mnogo.

Prilikom popisa sefardskih obitelji koje su plaćale porez Židovskoj općini 1725. god. detaljno su navedena i imena općinara u I Pinkasu Židovske općine. Ovaj se popis ne može smatrati kao izvještaj o svim Židovima koji su tada živjeli u Sarajevu, jer su samo imućni Židovi plaćali ovu vrstu poreza. Na osnovu popisa zakupljenih mjesta u templu 1779. god. spominje se 214 imena starješina obitelji. Nadrabin dr. Levi, množeći taj broj s pet članova obitelji, dobiva brojku od 1070 židovskih stanovnika Sarajeva. U ćefilemi Mehmeda Mestvice iz 1841. god. također se nalazi popis Židova koji isto tako možemo smatrati kao siguran u pogledu točnog broja stanovnika Židova, ali možemo vidjeti koji je Židov garantirao drugom Židovu. Razlog tome popisu bila je ugušena buna Ahmed-efendije Glodje protiv nepravde koju su mu nanijeli sarajevski velikaši kao i

protiv paše u Travniku. Ova je ćefilema trebala osigurati mir u Sarajevu pošto je bila popis jemstva stanovnika u Sarajevu. U popisu je ustanovljeno da je židovskih kuća bilo ukupno 242 u nekoliko sarajevskih mahala i da je bilo 740 muških osoba.

Poput džizi deftera iz 1690./91. god. i ovdje su muškarci bili detaljno opisani kao npr.:

Ferhad-pašina mahala: Kuća 1:

1. Haham-baša Mošo, sin Avrama, srednjeg rasta, bijele brade, 60 godina;
2. David, sin Moše, prvi njegov sin, srednjeg rasta, rijetke brade, 25 godina;
3. Josifiko, sin Moše, drugi njegov sin, 16 godina itd.

Ako je žena u to vrijeme u sefardskoj zajednici bilo približno kao i muškaraca, onda možemo slobodno izračunati da je u Sarajevu živjelo oko 1500 Sefarda.

Po popisu 1879. god., prvom nakon okupacije Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske, živjelo je u Sarajevu 3426 Židova (95% Sefardi). Taj je broj rastao ovako: 1885. god. 5805 Židova, 1895. god. 8213 Židova, a 1910. god. 11860. U Bosni i Hercegovini je 1926. godine (u vrijeme Kraljevine Jugoslavije) živjelo je 13643, a 1941. god., neposredno prije II. svjetskog rata, u Sarajevu je živjelo 12 do 14 tisuća Židova, od kojih je 10 do 12 tisuća Sefarada. Daljnja je statistika poznata.

U Sarajevu su se Židovi bavili sljedećim zanatima: u kazaskom esnafu (izrada predmeta od svile i vune) bilo je Židova kao i u kujundžijskom, zlatarskom i sahaćijskom (urarskom) zanatu. Tenedije (limari) su skoro svi bili Židovi. Bilo je i kasapa (mesara) osim šoheta. U 18. stoljeću i dalje bilo je ekmečija (pekara), jamiščija (trgovci voćem), kundurdžija (cipelara) i telala, staretinara. Posebena je doprinos attara - travara, koji su u Sarajevu razvili attarstvo do savršenstva, a naročito članovi obitelji Papo čiji su članovi bili attari 300 godina sve do 1941. god. Ovo iznosim jer u stručnoj literaturi skoro uvijek piše da su Židovi u Sarajevu bili sve sami trgovci, što je velika zabluda. Također veliki doprinosi zdravstvu, a posebno podizanju higijene u masam, pružili su prvi Sefardi hećimi (narodni liječnici), a poseban je doprinos prvog školovanog liječnika u Bosni i Hercegovini Isaka efendije Saloma, koji je promoviran na čast doktora medicine u Padovi 1708. god. O zdravstvu i liječnicima nije moguće sada više izlagati zbog kratkoće vremena.

2. Prava i obveze Židova u Bosni u doba Otomanske imperije

Društveno-politički položaj Židova u Bosni je bio skoro isti kao i cijeloj Otomanskoj imperiji. Osnovna karakteristika tog položaja je da su Židovi predstavljali jedan milet s posebnim pravima i obvezama. Osnovica turskog društva zasnovana je na dvije klase: Askeri - vojska i Raja - klasa koja je obrađujući zemlju i radeći ostale poslove bila dužna izdržavati vojničku klasu. U Asker su ulazili i ostali pripadnici feudalne klase, tj. osim vojnika, državni funkcioneri te religiozne starješine muslimana (Ulema). Židovi su u biti bili međusloj jer je njihov položaj bio znatno povoljniji od položaja raje koja je bila opterećena feudalnim obvezama kao i od izvjesnog dijela raje koja je uživala posebne povlastice (muaf).

Židovi su u Osmanskom carstvu uživali osobnu i imovinsku sigurnost te im je pružana zaštita od zloupotrebe od organa osmanske vlasti u slučajevima kad bi ti organi htjeli opljačkati Židove. U takvim situacijama Židovima su pomagali i komšije. Židovi su, za razliku od ostalog nemuslimanskog stanovništva, bili obvezani davati izvjesne dažbine samo i direktno osmanskoj državi. To se zvalo glavarina (džizija - harač). Kad su tijekom vremena Židovi počeli kupovati seljačku zemlju (čifluk), bili su dužni davati paušal od 94.600 akči kao namet (čift - rajinski porez na zemlju), te i ostale poreze koje su plaćali muslimani („ispendže“ i „mudžerred“). Takav je bio položaj Židova do zavođenja reformi (tenzimat) od sultana Abdul Medžida - Hatišerif od Gulhane 1839. god. koji je ustvari predstavljao deklaraciju o reformama koje važe za sve podanike Otomanske imperije. Hatišerif je ukinuo stari feudalni sustav i izjednačio sve građane Osmanske države bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost. Nakon toga učešće Židova u političkom životu postalo je daleko veće. Židovi se susreću u javnim službama, međžlisima (savjetodavni organi), a osobito ih rado biraju za financijske službenike (sanduk emine).

3. Jezik sarajevskih Sefarada

Jezik kojim su govorili Sefardi po dolasku u Sarajevo bio je, uostalom kao i na Balkanu, baziran na pretklasičnom španjolskom jeziku iz 15. i 16. stoljeća (espanjol-anteclassico). Budući da su Se-

fardi bili protjerani iz raznih krajeva Španjolske, govorili su i raznim regionalnim jezicima i dijalektima. Jasno da je postojao problem da nađu zajednički jezik jer nisu bile formirane zajedničke govorne karakteristike u tadašnjoj Španjolskoj. Zbog toga đudeo-espanjol sadrži mnoge oblike raznih španjolskih dijalekata i regionalnih govora. Iz ovoga izlazi da je đudeo-espanjol ustvari smjesa svih tih govora i to još nije sve. Na tu smjesu dolaze i riječi i termini koje su Sefardi primili, u našem slučaju, od raznih naroda koji su živjeli na ovom dijelu Balkanskog poluotoka. To su riječi turskog, grčkog i slavenskih jezika. Važan je i utjecaj talijanskog jezika i nekih od njegovih dijalekata (venecijanskog). Spomenuta smjesa svih ovih jezika sad se opet rastače na subidiome, ne samo na području države i regije, nego i u okviru grada. U Sarajevu lako možemo razlikovati tri subidioma: 1. ladino - kojim su pisane religijske knjige (mahazori itd.) i reponse pojedinih rabina, 2. govorni jezik školovanih ljudi, vrlo blizak, ali ne i isti kao prethodni i 3. jezik židovske sirotinje koja nije bila dovoljno školovana i koji sadrži enormno veliki broj preuzetih riječi iz mjesnih govornih jezika. U Sarajevu se to može iskazati i ovako: prvi i drugi sub-idiom govorila je sefardska populacija koja je stanovala u nižem dijelu grada pored prometnica i rijeke, a treći su govorili ljudi koji su stanovali na prigradskim padinama, osobito na Mejtašu i Bjelavama. Sarajevski su Sefardi svoj jezik zvali „điđio“, „španjol“, „đudezmo“ pa i „ladino“ (naziv đudeo-espanjol su donijeli studenti koji su se školovali u Beču, Berlinu ili Pragu). Aktualni španjolski jezik zvali su „španjol modernu“ ili „španjol muevu“ ili „španjol di lus Španjolis di Španja“. O jezičkom blagu, narodnoj i autorskoj književnosti, kao i sarajevskoj Hagadi, neću sada govoriti iz razloga kratkoće izlaganja.

4. Veze sarajevskih Židova sa Židovima na istočnoj obali Jadranskog mora u 17. stoljeću

Sefardi - doseljenici bili su odlični trgovci i zanatlije s izvanrednom trgovačkom intuicijom i orijentacijom, pa su nakon razdoblja privikavanja na novu sredinu, koja je trajala nekoliko godina, spoznali da se između Otomanske imperije i mnogih državica u Italiji kao i jadranskih luka (Dubrovnik, Split, Šibenik, Zadar itd.) mogu uspostaviti veoma profitabilni odnosi. U to vrijeme (konac 16. i početak 17. st.) već sudjeluju u trgovačkom prometu ili proširuju komercijalne puteve. Sudjeluju u svim vrstama trgovačke razmjene.

Postojeći trgovački putevi iz Soluna prema Jadranu preko Skoplja, Bitolja, Niša, Beograda, Novog Pazara i Višegrada, ne završavaju se uvijek u Sarajevu, koje je već u to vrijeme jedan od najvećih trgovačkih tranzitnih centara u ovom dijelu Otomanske imperije. U Sarajevu se ti putevi račvaju i to prema Dubrovniku, Gabeli, Makarskoj, Splitu, Zadru i Šibeniku. U tim lukama su ih čekali brodovi koji su izvoznu robu iz Otomanske imperije prevozili do Venecije, Ankone i ostalih talijanskih luka.

Jasno je da su ti brodovi prevozili robu iz spomenutih luka također i obratno. Drugi put iz Sarajeva vodio je preko Travnika, Jajca ili Bosanskog Broda do krajnjih granica Otomanske imperije i dalje. U razdoblju do zamaha spomenutih trgovačkih veza, tj. do početka učešća Židova u ovom dijelu Balkana, privredni je život bio vrlo nerazvijen. Prijevoz svakojake robe bio je ovisan više ili manje od kapaciteta volovskih kola ili izdržljivosti konja u karavanu. Inače, privredni život je trpio velike štete od nesredjenog stanja u državi, nedostatka čvrste vlasti i oholosti lokalnih moćnika. Seljak je bio glavni potrošač i živio je veoma niskim standardom, u stalnoj zavisnosti od aga i begova. Za najveći dio svojih potreba seljak je sam proizvodio i tako sam sebe snabdijevao. Askerski stalež kome su pripadali begovi i age, razlikovao se od statusa raje. Oni su imali mnogo više potreba i zavisili su od uvoza. U takvoj situaciji Židovi su se savršeno uklopili i ubrzo prešli sa lokalne ne veliku i stratešku međunarodnu trgovinu.

Židovski, muslimanski i kršćanski trgovci vrlo brzo su uspjeli u nastojanju da Sarajevo postane veoma važan tranzitni centar, veći od Beograda i skoro u rangu Soluna. U Sarajevu se skupljala roba sa svih strana i u svim količinama. To je u svom izvještaju Mletačkom senatu napisao splitski knez Cezar Dolfin 22. travnja 1611. god. On piše da se u Sarajevu sabire roba iz Perzije, Armenije, Sirije, Kaira, Aleksandrije, Angole, Carigrada, Sofije, Soluna, kao i mjesta koja su bliža Sarajevu. Vrlo je važno napomenuti da tom prilikom Dolfin savjetuje Senatu da vođe karavana, koje preko Sarajeva idu u Dubrovnik, a dolaze iz Sofije i Soluna, Senat usmjeri prvo u Sarajevo, a iz Sarajeva u Split i to po uputama konzula koji se tamo već nalaze ili trebaju doći. Židovski su trgovci unaprijedili i loko trgovinu u Bosni i Hercegovini. Bilo je i prepreka koje je, osim loših puteva i spore komunikacije na tim putevima, predstavljala činjenica da u Bosni nije bilo nikakvih kreditnih, oficijelnih ili privatnih ustanova. Sve se plaćalo u zlatu, dukatima i drugim vrstama zlatnika. Sarafski posao je postojao, ali je bio nerazvijen. Kamate su kod pozajmica bile enormno visoke. Židovi su savladavali i ovu prepreku tako

da je krajem 17. stoljeća u Bosni postojalo mnogo Židova sarafa. Pošto su pojedinci bili dobrog financijskog stanja, a imali su odlične veze sa Židovima u jadranskim lukama, na istočnoj obali, kao i u Veneciji i Ankoni, mogli su izvršavati višestruke sarafske poslove. Oni su poslovali s pripadnicima svih naroda, a vrlo je zanimljiva činjenica da su posuđivali novac visokim crkvenim dostojanstvenicima kao što su bili npr. srpski vladike Gavriilo Mihajlović, Serafim Vasilije. Kao što smo rekli, izvoz robe sarajevskih trgovaca Židova obavljao se preko turskih luka Gabele, Makarske i slobodne luke Dubrovnik, te preko splitske luke koja je bila pod vlašću Venecije. U to vrijeme (kraj 16. i 17. stoljeće pa i kasnije) Otomanska je imperija vodila mnogobrojne ratove, i to je bio razlog da se količina izvoza preko pojedinih luka stalno mijenjalo. Za vrijeme ratova I. i II. svete lige protiv Turaka, skoro je skroz zamro pomorski, trgovački saobraćaj iz Istanbula i Soluna i naglo je porastao promet između jadranskih luka i inozemstva.

Sarajevski su Židovi ne samo trgovali u veoma sličnom opsegu kao i muslimani i kršćani, nego su imali i veliku prednost, jer su u svim jadranskim lukama, te u Istanbulu, Solunu, Skoplju i drugim gradovima imali bliske i daljnje rođake i prijatelje. Ako usporedimo imena sarajevskih Židova s imenima ili prezimenima Sefarada u spomenutim gradovima, doći ćemo do interesantnog zaključka da je preko 50% imena i prezimena istih. To su između ostalog prezimena: Atijas, Altarac, Almuli, Abinun, Alkalaj, Danon, Eskenazi (ili Aškenazi), Ferro, Ferero (Ferera), Franko, Farhi, Gaon, Havijo, Kohen (Koen), Kajon, Mandolfo, Montiljo (Montilia), Medina, Pinto, Pardo, Papo, Nakas, Maestro, Mizrahi, Navarro, Ozmo, Pesah, Ponso, Romano, Ruso, Sasson (Hasson), Salom, Tolentino, Albahari te kasnije Kamhi, Sasso itd. Poznato je da je veliki broj marana (pokrštenih Židova) 1588. god. napustio ili bolje rečeno protjeran iz Portugala i preko Italije došao na Balkan. Oni su se naselili u Solunu, Skoplju, Monastiru (Bitolj), Beogradu, Sarajevu pa i u Splitu i Šibeniku. To su obitelji Pinto, Vidal, Medina itd. Dolazili su i drugi s već talijaniziranim prezimenima kao: Darari, Fjorentino (Florentino), Tolentino (Toledano). Židovi su pored ondašnjeg španjolskog govorili i nekoliko drugih jezika: talijanski, grčki, turski, francuski te arapski i hebrejski, što im je davalo prednost nad drugim trgovcima. Poslovni uspjesi sarajevskih trgovaca Židova zavisili su od općeg stanja u Otomanskoj imperiji. Erozijska vojno-politička moć Otomanske imperije počinje već od Murata III. (1574. do 1595. god.), a i dalje pada poslije izgubljene pomorske bitke kod Lepanta, kad je totalno poražena turska flota. Kopnene bitke koje je Turska vodila

isto su tako oslabile Imperiju. To su bile bitke sa Habsburgovcima i Poljacima te mir u Sitvatoroku 1660. god. i kod Hoćima 1673. te katastrofalni poraz kod Beča 1683. i Karlovački mir 1699. god.

Do ovoga je došlo zbog unutrašnjih nereda, lošeg gospodarstva, povišenja poreza, pada vrijednosti novca, mnogih buna janjičara, slabljenja centralne vlasti, sveopće korupcije i na kraju totalne nesigurnosti, osobito na komunikacijama. Bez obzira na to, u to vrijeme cvjeta međunarodna trgovina. Tome su doprinijeli i sarajevski trgovci koji su, bez obzira na zabranu trgovine sa turskom imperijom, posrednim i neposrednim putem snabdijevali Veneciju i Ankonu, naročito hranom. U Veneciji je tada vladala i glad. Trgovina preko Dubrovnika također je procvjetala. Dubrovčani su isto tako bili dobro obaviješteni o svemu što se događalo, s jedne strane u Veneciji, Ankoni pa i cijeloj Italiji kao i kršćanskoj Europi, te u Otomanskoj imperiji s druge strane. Odnos Mlečana, kao uostalom i Dubrovčana prema Židovima, bio je ambivalentan. Možda su Židovi donekle bili razlog tome jer su trgovali sa skoro svim državama tada, bez obzira na međusobne odnose kršćana i Otomanske imperije. Poslije Lepantske bitke Mlečani su tražili od pape Pija V. da protjera Židove iz Ankone tvrdeći da su oni generalni neprijatelji kršćana (ova stupidarija se često pojavljivala uglavnom iz ekonomskih razloga). Mlečani su po svom starom običaju tvrdili da su Židovi turski špijuni te da prenose vijesti o onome što se događa u Veneciji i Ankoni. Papa Pio V., koji je bio pametan čovjek, te je zahtjeve brzo i efektno odbacio, pravdajući se činjenicom da Židovi više koriste nego štete. Istim su se motivom koristili i Mlečani koji su više puta donosili odluku o izgonu Židova, ali u biti nisu nikad istjerali Židove. Najbolji odnos između Židova i Venecije bio je u doba dolaska Salomona Aškenazija za konzula u Veneciju. Aškenazi su bili velika porodica čiji su članovi živjeli po cijeloj turskoj imperiji (pa i u Sarajevu). Ovaj Aškenazi je bio doktor medicine, rođen u Udinama, a diplomirao je u Padovi.

Za osnivanje i razvoj splitske luke vrlo je zaslužan Daniel Rodriges, Sefard - trgovac. On je predložio mletačkoj vlasti da eksport i import, kao i sve vidove trgovine obavlja preko splitske skele (luke). Mletačke su vlasti u prvi moment odbile Rodrigeza, ali on je ostao uporan pa se 1581. god. pristupilo izgradnji Lazareta i carinarnice u Splitu, a luka je kompletna predata prometu 1592. god. Odmah po otvaranju luke Split je postao jedan od najvažnijih lučkih gradova, u koji su dolazili trgovci iz cijele Otomanske imperije, kao i iz Indije i Perzije. Rodriges je i sam uložio cijeli svoj novac u izgradnju luke. Kao nagradu za svoj trud dobio je 1589. god. „posebne

olakšice u trgovini“ i proglašen židovskim konzulom u Splitu. Veći je značaj u tome što su i splitski Židovi postali cijenjeniji u Veneciji. Na njegovo nastojanje i nagovaranje Židova u Solunu, Skoplju i Monastiru (naročito veliki trgovci porodice Kamhi i Levi), počeli su masovno eksportirati preko Splita. Bez obzira na to, veliki promet je nastavio ići preko dubrovačke luke. Osobito iz Sarajeva i okolnih mjesta. Pojedini su sarajevski trgovci odmah nakon izgradnje splitske luke i sami počeli privremeno ili stalno živjeti u Splitu. Dosta ih je imalo i svoje agente (više trgovaca su imali jednog agenta). Na ovaj način oni su već u trenutku stizanja robe iz drugih mjesta u Sarajevo, kao i pripremanju karavana koji su dolazili iz Beograda, Skoplja, Novog Pazara i drugih mjesta, bili dobro obaviješteni. Isto tako su znali koja se roba nalazi u pošiljkama kao i koji su vođiči karavana odgovorni za stizanje tih pošiljki u Split. Splitske i dubrovačke vlasti su također u sarajevsku čaršiju često slali svoje povjerenike koji su izvještavali prvenstveno turske vlasti, pa i pojedine trgovce o situaciji na morima i lukama gdje eventualno treba da stigne određena roba koja bi preko Sarajeva bila disperzirana po ovom dijelu Otomanske imperije.

Sarajevski su Židovi uz ostale trgovce uvijek bili na usluzi dubrovačkim i splitskim Židovima u svakojakim trgovačkim poslovima. Dubrovački Židovi su bili zastupnici trgovaca ne samo iz Sarajeva, nego i Novog Pazara i Bijelog Polja. Dubrovačke trgovačke obitelji, s ograncima u Sarajevu i poslije u Travniku (Danon, Tolentino, Atijas) imali su vrlo uhodane i dugogodišnje veze sa Sarajevom osobito u otkupu cijelih karavana turskih trgovaca, a često su otpremali i robu koja je u Tursku uvožena sa Zapada.

Vrlo je pogodna za dubrovačke trgovce Židove činjenica da je Dubrovnik plaćao harač Otomanskoj imperiji, pa su se oni mogli slobodno kretati i prodavati robu gdje god su htjeli u turskoj imperiji bez straha od konkurencije, i u tu su svrhu imali i dobivali fermane o povlaštenoj trgovini. Česta je bila pojava da su turski trgovci zalagali robu Dubrovčanima i na taj način je ustvari prodavali prije nego što je raskužena (pregledana u karanteni). Tu su poslije vidjeli svoju šansu i obilato je koristili i dubrovački Židovi. Split nije zaostajao za Dubrovnikom po količini robe u Lazaretima, npr. 1605.-1606. god. za Veneciju je otišlo 16,5 tisuća tovara razne robe. Tridesetih godina 17. stoljeća pojavila se u Veneciji kuga i zbog toga je trgovina preko Splita skoro prestala. Dubrovački trgovci, u prvom redu Židovi, preko sunarodnjaka u Carigradu vrlo uspješno utječu na Portu da trgovinu skrene na Dubrovnik čime je splitska luka kao i promet u dobrom dijelu oštećena.

Trgovački savjetnik splitskog guvernera Josef Penso odlučno se suprotstavio ovim nastojanjima. članovi obitelji Penso bili su u to vrijeme u Sarajevu. Josef dolazi više puta u Bosnu i nagovara trgovce da nakon kuge opet usmjere svoju robu na splitsku luku. To se ostvaruje, ali ne i u ranijem opsegu. Penso je, zahvaljujući svojim uspjesima u bosanskom pašaluku, gdje je izravno komunicirao s pašom, kao i u Albaniji, 1631. god. bio ovlašten da vodi i državničke poslove. Osim Pensa u Splitu su bili i drugi Židovi konzuli. Splitski knez Basadonna u svom izvješću 1638. god. navodi pored Pensa još tri konzula Židova, a to su Šemtov Sauraca, Jakob Lucenia i Jakob Abraff (Abrafi). Naročito je postao slavan još jedan splitski Židov, Samuel Lima, koji je za Mlečane više puta špijunirao i to veoma uspješno u Turskoj 1667. god.

Trgovački odnosi između sarajevskih pa i ostalih trgovaca Židova s istočne obale Jadrana, pa i s onima iz Grčke i Italije, nisu uvijek bili zadovoljavajući. Dolazilo je i do intervencija rabina. Čuveni beogradski rabin Jehuda Lerma (autor knjiga izdatih u Veneciji: „Tešuvot“ i „Peletat be Jehuda“) često je posredovao u sporovima. Navest ćemo jedan. U njegovoj reponsi iz 1647. god. nalazi se zahtjev za rješenje spora između dva sarajevska Židova, Kurjela i Altarca, kao i donošenje presude. Kurjel je tužio Altarca bosanskom valiji Muhamedbegu da je on obavijestio njegove vjervornike u Veneciji o njegovom nepovoljnom stanju kao i o nepovoljnim trgovačkim odnosima s valijom i da krijumčari robu. Altarac, da se spasi smrtno kazne, platio je ogromnu svotu od 205.250 pula. Altarac optužuje Kurjela radi klevete i traži ogromnu odštetu. U ovom slučaju rabin Lerma presuđuje u korist tužitelja.

Interesantno je i pismo na ondašnjem španjolskom jeziku koji se ne može još nazvati *đudeo-espanjol*, koje jedan Židov iz Sarajeva piše svom rođaku u Dubrovniku. Jaakov Israel Montiljo piše u naslovu doslovce hebrejski: „AGREVIR JAVIAR NAVON VE NAALA KEMOAR JEHIEL VITALE“ (cijenjenom uvaženom gosp. Jehielu Vitalu). Inače rječica „KEMOAR“ jest kratica za KEVOT MORENU ARAV (neka ga Bog poživi). Interesantno je da se na adresu uz ime grada (Ragusa) stavlja Jot, Ain (dva hebrejska slova što znači: neka ga Bog pomaže). Pismo se završava vrlo ugladenim riječima Di Vostro kunjado kuantu Ermano - „MI MENI ACAJIR“, što znači „u svojoj skromnosti“ i potpis Jaakov Israel. U pismu se spominje i sarajevski han „čifuthana“. Pismo je vrlo zanimljivo zbog kitnjastog jezika i dodataka na hebrejskom, a nalazi se u dubrovačkom arhivu.¹

1 O tom pismu pisao je 1953. godine moj stric dr. Haim Kamhi (vidi *Jevrejski almanah* iz 1954. god.), a i ja sam prisustvovao kod njegova rada u dubrovačkom arhivu.

Iz svega naprijed izloženog vidi se da su odnosi među sarajevskim i Židovima s istočne obale Jadranskog mora bili raznovrsni u svakom pogledu. Ovi odnosi pomogli su da se Židovi, kako sarajevski tako i drugi, dobro afirmiraju ne samo u otomanskoj imperiji i na istočnoj obali Jadrana, nego i šire.

Bibliografija

- Dr. Moritz Lövi, *Die Sepharadim in Bosnien*, Sarajevo, 1911.
- *Spomenica o proslavi 30-godišnjice Jevrejskog kulturnog-potpornog društva „La Benevolencia“*, Sarajevo, maja 1924.
- *Spomenica - 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1966.
- *Jevrejski almanah*, izdanja Saveza jevrejskih općina Jugoslavije, Beograd, god. 1954, 1955-56, 1957-58, 1959-60, 1961-62, 1965-67, 1968-70.
- Bejtić Alija, *Sijavuš-pašina दौरا u Sarajevu*, u *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, god. II., knjiga II., Sarajevo, 1966, 61-86.
- Diaz-Mas Paloma, *Los Sefardies Historia Lengua y Cultura*, Riepiedras ediciones, Barcelona, 1986.
- Dr. Muhamed Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u 18. i 19. stoljeću do okupacije 1878.*, *Prilozi za istoriju*, god. XVII, br. 18, Sarajevo, 1981.
- Izrael Isak, *Prije osnivanja La Benevolencije*, u *Jevrejski život*, 10 (1924), 3.
- Izrael Isak, *Jevreji činovnici za osmanlijske vlade*, u *Jevrejski glas*, 38 (1938) 3.
- Kamhi Samuel, *Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarada*, u *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH 1566-1966*, Sarajevo, 1967.
- Kruševac Todor, *Društvene promene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena*, u *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH 1566-1966*, Sarajevo, 1967.
- Pinto Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987.
- Tadić Jorjo, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII. stoljeća*, izd. La Benevolencia, Sarajevo, 1937.
- Baruh Kalmi, *Eseji i članci*, Sarajevo, 1952.
- Pulido Fernandez Angel, *Espanoles sin patria*, Madrid, 1905.

DIE SEPHARDIM VON SARAJEVO

Einwanderung, Leben und ihre Beziehungen zu den Juden am ostadriatischen Ufer im 17. Jahrhundert

Zusammenfassung

Der Verfasser erörtert in seiner Arbeit die Problematik der Einwanderung der Juden auf dem Balkan, insbesondere die Einsiedelung der sephardischen Juden in Sarajevo in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts; er nimmt Bezug auf ihre Sprache und ihre Eingliederung in den neuen Lebensraum. Die Juden in Sarajevo haben - wie auch anderswo - sehr schnell verschiedene Handwerke aufgegriffen und Handel betrieben. Damit haben sie allgemein zur Wirtschaftsentwicklung beigetragen. In diesem Beitrag wird gezeigt, dass die Beziehungen der weltgewandten und geschickten Juden aus Sarajevo mit zahlreichen jüdischen Familien, die in Handels- und Hafenzentren an der Adria ansässig waren, trotz damaliger Kommunikationsschwierigkeiten und -hindernisse sich günstig auf Affirmation und Erfolg im Handel auch außerhalb des Osmanischen Reiches ausgewirkt haben.